OLIY TA’LIMDA GENERATIV SUN’IY INTELLEKT: IMKONIYATLAR, XAVFLAR VA BOSHQARUV MODELI

Dilshod Navruzov Noryigit ugli

Boyovut tuman 48-sonli maktab o‘qituvchisi

Annotatsiya. Generativ sun’iy intellekt (GenAI) vositalari 2022-yildan beri oliy ta’limga tez kirib kelmoqda. Ular o‘qitishni shaxsiylashtirish va ilmiy ishlarni tezlashtirish imkonini beradi. Shu bilan birga, akademik halollik, bilimni haqiqiy o‘zlashtirish va raqamli tengsizlik bilan bog‘liq jiddiy xavflarni ham tug‘diradi. Maqolada xalqaro hujjatlar (UNESCO, OECD, Yevropa Ittifoqi) va eksperimental tadqiqotlar tahlil qilinib, universitetlar uchun to‘rt ustunli boshqaruv modeli taklif etiladi. Model O‘zbekiston oliy ta’lim tizimining sharoitiga moslashtirilgan.

Kalit so‘zlar: generativ sun’iy intellekt, oliy ta’lim, akademik halollik, AI savodxonligi, raqamli siyosat, O‘zbekiston.

Kirish

Katta til modellariga asoslangan tizimlar matn, kod va tasvir yarata oladi. Ular endi tor doiradagi texnologiya emas, kundalik vositaga aylandi. Talaba referat yozishda, o‘qituvchi dars rejasi tuzishda, tadqiqotchi adabiyot sharhini tayyorlashda GenAI’dan foydalanmoqda. Bu jarayon ta’lim siyosatidan tezroq rivojlanmoqda. Ko‘p universitetlarda qoidalar yo‘q, bor joyda esa ular bir-biriga zid.

O‘zbekiston uchun masala alohida ahamiyatga ega. «Raqamli O‘zbekiston – 2030» strategiyasi (PF-6079, 2020) raqamli ko‘nikmalarni rivojlantirishni davlat ustuvorligi sifatida belgilagan. Mamlakatda xorijiy filiallar va xalqaro hamkorlik dasturlari ko‘paymoqda, talabalar esa xalqaro raqobat muhitida o‘qimoqda. Shuning uchun GenAI siyosatini kechiktirish ham, uni tayyorgarliksiz joriy etish ham xavfli.

Maqolaning maqsadi uchta savolga javob berish: GenAI o‘qitish sifatiga qanday ta’sir qiladi, asosiy xavflar nimalardan iborat, universitet ularni qanday boshqarishi mumkin.

Nazariy asos va adabiyotlar sharhi

Ta’sir bo‘yicha dalillar. Noy va Zhang (2023) tajribasida GenAI’dan foydalangan ishtirokchilar kasbiy yozma topshiriqlarni sezilarli darajada tezroq va yuqoriroq baholanadigan sifatda bajarishgan. Bu vositalar mehnat unumdorligini oshirishi mumkinligini ko‘rsatadi. Kasneci va hammualliflari (2023) ta’limdagi imkoniyatlarni (shaxsiy qayta aloqa, tushuntirishlarni moslashtirish, o‘qituvchi yuklamasini kamaytirish) hamda xavflarni (noto‘g‘ri ma’lumot, tanqidiy fikrlashning susayishi, qaramlik) tizimli ravishda yoritgan.

Xavflar bo‘yicha dalillar. Bastani va hammualliflari (2024) o‘rta maktab o‘quvchilari bilan o‘tkazgan dala tajribasida himoya mexanizmlarisiz berilgan GPT-asosli yordamchi mashq paytida natijani oshirgan, ammo yordam olib tashlangach, o‘quvchilar mustaqil ishlashda o‘z tengdoshlaridan orqada qolgan. Bu «natijani oshirish» bilan «o‘rganish» bir narsa emasligini ko‘rsatadi. Liang va hammualliflari (2023) esa sun’iy intellekt matnini aniqlovchi vositalar ingliz tilini ikkinchi til sifatida bilganlarning ishlarini noto‘g‘ri «sun’iy» deb belgilash ehtimoli yuqori ekanini aniqlagan. Bu O‘zbekistondagi talabalar uchun bevosita dolzarb: ular ko‘pincha ingliz tilida yozadilar, ularni aldoqchilikda ayblash xavfi esa real.

Me’yoriy hujjatlar. UNESCO (2023) generativ AI bo‘yicha ta’lim yo‘riqnomasida inson nazorati, ma’lumotlar maxfiyligi va foydalanuvchi uchun yosh/kompetensiya chegaralari tavsiya etilgan. OECD AI tamoyillari (2019) shaffoflik, hisobdorlik va inson qadriyatlarini markazga qo‘yadi. Yevropa Ittifoqining AI to‘g‘risidagi Nizomi (Regulation (EU) 2024/1689) xavf darajasiga asoslangan yondashuvni joriy qilgan va ta’limda baholash, qabul qilish kabi ba’zi qo‘llanishlarni yuqori xavfli toifaga kiritgan.

Metodologiya

Tadqiqot kontseptual-tahliliy xarakterga ega. Birinchidan, yuqorida nomi keltirilgan xalqaro hujjatlar mazmuniy tahlil qilindi. Ikkinchidan, GenAI ta’sirini o‘lchagan tajribaviy tadqiqotlar solishtirildi. Uchinchidan, ulardan chiqarilgan tamoyillar O‘zbekiston oliy ta’limining institutsional sharoitiga moslashtirildi. Maqolada yangi empirik so‘rov o‘tkazilmagan; bu uning cheklovi bo‘lib, kelgusida mahalliy universitetlarda tajriba asosida tekshirishni talab qiladi.

Natijalar va muhokama

Imkoniyatlar. Birinchi imkoniyat shaxsiylashtirishdir: GenAI talabaga o‘z tezligida, cheksiz sabr bilan tushuntirish bera oladi, bu kam resursli muhitlarda ayniqsa qimmatli. Ikkinchisi o‘qituvchi vaqtini tejash: test savollari, namunaviy topshiriqlar va qayta aloqa loyihalarini tayyorlash. Uchinchisi til to‘siqlarini yumshatish: o‘zbek tilida ilmiy resurslar yetishmasligi sharoitida tarjima va tushuntirish vositalari xalqaro adabiyotlarga kirishni osonlashtiradi. Biroq model o‘zbek tili uchun ingliz tilidagidek ishonchli ishlashini taxmin qilmaslik kerak, sifatni qo‘lda tekshirish zarur.

Xavflar. Birinchi xavf «kognitiv yuklamani topshirish»dir: Bastani va hammualliflari natijalari ko‘rsatganidek, vosita o‘rganish jarayonini almashtirsa, ko‘nikma shakllanmaydi. Ikkinchisi ishonchsizlik: modellar mavjud bo‘lmagan manbalarni «o‘ylab topishi» mumkin, shuning uchun tekshirilmagan natija ilmiy ishga kirib qolishi mumkin. Uchinchisi adolatsiz baholash: ishonchsiz detektorlarga tayanib talabani jazolash ham axloqiy, ham huquqiy muammodir. To‘rtinchisi tengsizlik: pullik versiyalarga kirish imkoniyati talabalar o‘rtasida yangi tafovut yaratadi. Beshinchisi maxfiylik: talabalar va tadqiqotchilar shaxsiy yoki nashr etilmagan ma’lumotlarni tashqi platformalarga yuklashi mumkin.

Taqiqlash yetarlimi? Umumiy taqiq amalda ishlamaydi: foydalanish yashirin bo‘ladi, halol talabalar esa zarar ko‘radi. Aksincha, cheklovsiz ruxsat o‘rganishni xavf ostiga qo‘yadi. Shuning uchun maqbul yo‘l o‘rtadagi, ya’ni topshiriq va fan darajasida tartibga solingan foydalanishdir.

Taklif etilayotgan model: to‘rt ustun

1. **Aniq siyosat.** Har bir universitet GenAI dan foydalanish qoidalarini yozma ravishda e’lon qilsin, har bir fan syllabusida esa topshiriq turi bo‘yicha daraja belgilansin (taqiqlangan, cheklangan, rag‘batlantirilgan). Foydalanilganda talaba qaysi vosita va qanday maqsadda ishlatilganini ko‘rsatadi.
2. **Baholashni qayta loyihalash.** Jarayonni ko‘rsatuvchi topshiriqlar (qoralamalar, og‘zaki himoya, sinfdagi amaliy ish, shaxsiy kontekstga bog‘liq

loyihalar) ishonchsiz detektorlarga ehtiyojni kamaytiradi. Detektor natijasi hech qachon yagona dalil bo‘lmasligi kerak.

3. **AI savodxonligi.** Talaba va o‘qituvchilar modellar qanday ishlashini, qanday xato qilishini, natijani qanday tekshirishni o‘rganadi. O‘qituvchilarni tayyorlash bu ustunning markaziy qismidir.

4. **Tenglik va ma’lumotlar himoyasi.** Universitet kamida bitta tasdiqlangan, bepul yoki litsenziyalangan vositaga hamma talaba uchun kirishni ta’minlaydi va shaxsiy hamda tadqiqot ma’lumotlarini yuklash bo‘yicha aniq cheklovlar belgilaydi.

O‘zbekiston uchun tavsiyalar

Oliy ta’lim vazirligi darajasida namunaviy siyosat shabloni ishlab chiqilishi va universitetlarga o‘z sharoitiga moslab qabul qilish imkoni berilishi maqsadga muvofiq. Pedagoglarni qayta tayyorlash dasturlariga AI savodxonligi moduli kiritilishi lozim. Mahalliy universitetlarda o‘zbek tilidagi topshiriqlarda GenAI sifatini o‘lchaydigan kichik pilot tadqiqotlar o‘tkazilsin, natijalar ochiq e’lon qilinsin. Va nihoyat, xalqaro hamkorlikda baholash va akademik halollik bo‘yicha tajriba almashish tavsiya etiladi.

Xulosa

Generativ sun’iy intellekt oliy ta’limni ham yaxshilashi, ham zaiflashtirishi mumkin, natija esa texnologiyaning o‘ziga emas, uni qanday tartibga solishimizga bog‘liq. Aniq siyosat, qayta loyihalangan baholash, AI savodxonligi va tenglik tamoyillariga tayangan holda O‘zbekiston universitetlari xavflarni boshqarib, imkoniyatlardan foyda ko‘ra oladi. Kelgusi tadqiqotlar mahalliy ma’lumotlar asosida modelning samaradorligini tekshirishi kerak.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. Bastani, H., Bastani, O., Sungu, A., Ge, H., Kabakcı, Ö., & Mariman, R. (2024). *Generative AI can harm learning*. SSRN working paper.

2. European Union (2024). Regulation (EU) 2024/1689 laying down harmonised rules on artificial intelligence (Artificial Intelligence Act).

3. Kasneci, E., et al. (2023). ChatGPT for good? On opportunities and challenges of large language models for education. *Learning and Individual Differences*, *103*, 102274.

4. Liang, W., Yuksekgonul, M., Mao, Y., Wu, E., & Zou, J. (2023). GPT detectors are biased against non-native English writers. *Patterns*, *4*(7), 100779.

5. Noy, S., & Zhang, W. (2023). Experimental evidence on the productivity effects of generative artificial intelligence. *Science, 381*(6654), 187–192.

6. OECD (2019). *Recommendation of the Council on Artificial Intelligence*. OECD/LEGAL/0449.

7. UNESCO (2023). *Guidance for generative AI in education and research*. Paris: UNESCO.

8. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-6079-son Farmoni (2020). «Raqamli O‘zbekiston – 2030» strategiyasi.